

Deze lezing is de samenvatting van een bijdrage van Jindřich Halama op een predikantenconferentie van de EBG enkele jaren geleden. De titel was: “De crisis van de Boheemse Broeder-Uniteit in de jaren voorafgaande aan de Dertigjarige oorlog - of: Over het voordeel van onderdrukking”. Ik was eerst van plan om hem zelf voor de lezing te vragen, maar heb dan daarvan afgezien, omdat het lang onzeker was of deze cursus tot stand zou komen en technisch haalbaar zou zijn. Ik zal zijn toespraak navertellen en samenvatten. Wie het origineel wil lezen kan dat bij mij opvragen (in het Engels).

Jindřich Halama is 68 jaar oud en komt uit Praag. Hij werkt als professor voor ethiek aan de theologische faculteit van de Karlsuniversiteit in deze stad. Hij is lid van de Broedergemeente in Tsjechië.

Hij sprak toen over de crisis van de Oude Broeder-Uniteit en over de strijd binnen de Uniteit over hoe men de ideale van de begintijd vast kan houden en toch open kan staan voor de wereld om zich heen. ‘Hoe ben je in de wereld en toch niet van de wereld’, om het bijbels uit te drukken. Wij zullen zien waarom dit een probleem was en waarom de Broeders er toen niet in geslaagd zijn om dit probleem op te lossen.

1. In de wereld maar niet van de wereld. De alternatieve aard van de Uniteit

De Broeder-Uniteit was ontstaan in de nasleep van de Hussitenoorlogen. Deze revolutionaire beweging in de 15^e eeuw probeerde door middel van geweld vrijheid en onafhankelijkheid van de Habsburgers te bereiken. Daarmee verbonden was ook de kritiek aan de Rooms-Katholieke kerk die de mensen van de bijbel ontvreemde.

De Broeder-Uniteit was het met het doelen eens, maar wees de gewelddadige manier om het te bereiken, af. De groep om Peter Chelčický en later broeder Gregor trok zich liever terug uit de wereld, om in afzondering een christelijk leven te leiden. Want ver van de wereld konden zij hun ideaal leven, volgens de opdracht van Christus. Hun leidraad daarin was de Bergrede van Jezus. Zij probeerden het daarin gezegde radicaal in praktijk te brengen. Zij geloofden dat het koninkrijk van God dichterbij komt en wilden zich daarop voorbereiden.

Daarvoor sloten zij zich tot een hechte gemeenschap samen en probeerden een soort ideale, alternatieve samenleving te creëren. De enkeling, die door het evangelie gegrepen en veranderd was, werd onderdeel van een gemeente die het ideaal van een christelijke gemeenschap leefde. Persoonlijke vrijheid, sociale gelijkheid en onderlinge solidariteit waren de kenmerken van deze samenleving. De Broeder-Uniteit werd zo tot een tegenbeeld tot de maatschappij.

Ze wezen het af, om daarvoor de middelen van deze wereld te gebruiken. De wereld buiten hun gemeenschap werd ervaren als een vreemde, gevaarlijke en zondige wereld. Met deze wereld wilden ze zo min mogelijk te maken hebben. Daarom stonden ze het ook niet toe, om bepaalde functies of beroepen uit te oefenen, zoals soldaat, ambtenaar maar ook herbergier of handelaar. Ook het hebben van bezit was gevaarlijk. Daarom werden leden van de adel en landbezitters maar moeilijk tot de gemeenschap toegelaten. Een eed te zwerfen was evenzo verboden.

Deze afkeer van de wereld had echter ook een keerzijde: hun invloed in de samenleving was beperkt en hun verkondiging was tot hun eigen kring gericht. Ze konden ook geen gebruik maken van de bescherming door de adel en waren daarom kwetsbaar voor vervolging en uitsluiting. En dat

gebeurde ook tijdens haast het hele, officiële bestaan van de Oude Broeder-Uniteit (grootweg van 1457 tot en met 1648).

Met de afzondering van de wereld was nog een ander gevaar verbonden. Het isolement leidde tot radicaliteit, geestelijke hoogmoed en overdreven verwachtingen in het eigen vermogen om een geestelijk zuiver leven te leiden. Het ideaal en de werkelijkheid kwamen niet overeen.

Daarnaast ontwikkelden zich buiten de Uniteit andere vormen van kerkzijn die ook kritisch tegenover de Rooms-Katholieke kerk stonden. De reformatorische bewegingen van de 16^e eeuw maakten zich ook in Bohemen en Moravië gelden.

Dat alles leidde ertoe dat de tweede en derde generatie van de Broeders de strenge afkeer van de wereld losliet en zich mengde in deze wereld. Onder de leiderschap van Lucas van Praag zocht de Uniteit contact met de Reformatoren rond Martin Luther. Dat gebeurde met het doel, om aansluiting te vinden aan de ontwikkelingen en om uitwisseling van gedachten mogelijk te maken.

De gemeenschappen openden zich voor mensen die wilden toetreden zonder aan al de strenge eisen te voldoen. Meer beroepen werden toegestaan onder bepaalde voorwaarden. Men wilde in de wereld leven en zo positieve invloed uit kunnen oefenen op de mensen van de wereld. Dat moest wel geweldloos en zuiver gebeuren. De Broeder-Uniteit begon ook gemeenten en scholen op te richten. Op die manier werd ze zichtbaarder in de wereld en tegelijkertijd ook herkenbaarder als tegenontwerp tot de heersende orde. Ze wilden de wereld veranderen en dat werd hun niet met dank afgenomen. Dat heeft uiteindelijk ook tot een verbod van de Broeder-Uniteit geleid, dat in 1508 afgekondigd werd en een eeuw lang bestond.

2. Kenmerken van de sociale leer van de Broeders

Wat was zo tegendraads en gevaarlijk aan de sociale leer van de Broeder-Uniteit, dat zij verboden moest worden?

Halama noemt twee principes waar die Broeders aan vastgehouden hebben en die hen in conflict brachten met de samenleving: Het zijn de duidelijke scheiding van geestelijken seculier macht en het vasthouden aan een strikte orde en discipline in de kerk.

De scheiding van geestelijke en seculiere macht: alhoewel de Broeders de kerk als een middel zagen om de bestaande situatie van de wereld te verbeteren, wezen zij iedere poging af, om als kerk gebruik te maken van de middelen van macht en invloed. Ze wilde niet afhankelijk worden van de gunst of de invloed van de heersers van de wereld. Dat in tegenstelling tot bijvoorbeeld de utraquistische kerk in hun eigen land of de lutherse of anglicaanse reformatie.

De orde en discipline in de kerk: in alle onderhandelingen met andere kerken en met de overheid hielden de Broeders stikt vast aan het streven naar en moreel goed en zuiver leven. Er werden daarin geen concessies gedaan. Het woord van God moest dé maatstaf blijven voor het leven van iedere gelovige.

Nog 1619, bij de onderhandeling tot vorming van een gezamenlijke protestantse belijdenis in Bohemen, formuleerden zij enkele eisen:

- de Priesters hadden de macht om iedereen die zich niet volgens de wetten van God gedroeg, daarop aan te spreken en uit de gemeenschap uit te sluiten, ongeacht de maatschappelijke positie.
- ze mochten het Avondmaal alleen aan degenen toedienen, die zo ook kenden en als waardig achtten.
- de priesters moesten worden ingezet, geleid en desnoods gecorrigeerd worden door hun kerkelijke leiders (seniores / bisschoppen) en niet door de landeigenaren.
- uit de kring van de gelovigen moesten helpers gekozen worden, die de priesters ondersteunden bij het toezicht houden op het leven van de gemeenteleden.

Zo heeft de Broeder-Uniteit de heel tijd aan haar hoge standaard vastgehouden en heeft zich niet gelijkgesteld aan de wereld. Ze zijn kritisch gebleven. De Tsjechische theoloog Amedeo Molnár heeft daarom gezegd, dat "de Broeder-Uniteit gedurende de gehele periode van haar historisch bestaan vanaf het midden van de 15e eeuw tot het midden van de 17e eeuw over het geheel genomen trouw is gebleven aan de smalle weg van de vaders, niet afgeschrikt door de gewelddadige vervolging door de katholieke heersers of door de schande van de utraquisten en niet verleid door een verlangen naar vrede dat door enkele diplomatieke concessies wordt gegarandeerd".

3. Legalisering als wortel voor een 'Identiteitscrisis' van de Broeder-Uniteit

Maar deze hoge eisen die de kerk aan zichzelf en haar leden stelde, waren ook niet zonder meer vol te houden. Er waren steeds weer discussies binnen de Uniteit, als het bijvoorbeeld daarom ging om soldaten tot de Uniteit toe te laten, de bescherming door de adel te aanvaarden of geweld onder bepaalde omstandigheden goed te keuren. Deze discussies brachten spanningen en onrust in de Broeder-Uniteit.

Dat de andere reformatiebewegingen in de 16^e en 17^e eeuw tot dit soort concessies wel bereid waren en zich minder streng van de heersers afgrensden, ja hun bescherming en invloed gebruikten om hun eigen doelen te bereiken, verhoogde de spanning binnen de Uniteit alleen maar.

Molnár ziet hier ook een fundamenteel onderscheid tussen de bewegingen van wat hij de Eerste reformatie noemde, zoals de Italiaanse Waldenzen of de Boheemse Broeders en de bewegingen van de Tweede Reformatie met de Lutheranen en de Calvinisten als belangrijkste voorbeelden.

De Eerste reformatie was gericht op het verhaal van Jezus en zijn leer in de Bergrede. Zij probeerden de woorden van Jezus in praktijk te brengen en zagen daarom ook scherp, waar de maatschappelijke realiteit dat onmogelijk maakten. Zij wilden de samenleving veranderen in een waarlijk christelijke samenleving. Ze waren in die zin ook revolutionair. Maar ze verwachtten ook, dat deze wereld snel ten onder zou gaan en Christus zijn rijk zou oprichten. Het was een beweging van de boeren en de armen op zoek naar een beter leven.

De Tweede reformatie was vooral bezig met boodschap van de rechtvaardiging, zoals die in de brieven van Paulus naar voren komt. Deze rechtvaardiging wordt door God geschonken zonder toedoen of verdiensten van de mens. Deze reformatoren keken meer naar de lange termijn, hadden oog voor het onvermogen van de mens om een perfect leven te lijden en hielden rekening met de maatschappelijke omstandigheden. Ze hadden ook zicht op de hele bijbel en niet alleen op de radicale, profetische onderdelen daarvan. Maar ze misten het gevoel voor de sociale gevolgen van

het geloof en waren minder gericht op het einde van de wereld. Deze reformatie werd gedragen door de burgers die hun plek in de samenleving opeisten

Hoe meer de Broeder-Uniteit in contact kwam met de bewegingen van de tweede Reformatie en het verlangen opkwam om deel te nemen aan het maatschappelijk leven en invloed te kunnen uitoefenen op de gang van zaken in hun land, hoe meer groeide ook het onbehagen dat op deze weg belangrijke uitgangspunten van hun leer en overtuiging verloren zouden gaan. Wil je meedoen met de wereld en in de wereld, dan moet je bepaalde radicale standpunten verlaten. Maar je raakt dan ook een belangrijk stuk van je identiteit kwijt. Dat bracht spanning met zich mee.

In 1609 kreeg de Uniteit door de Majesteitsbrief van Rudolf II de vrijheid om als gevestigde en legale kerk te leven onder de bescherming van de landeigenaren. De Broeders hebben daarvoor deel genomen aan de kerkpolitieke onderhandelingen tussen de kerkelijke stromingen en zich uiteindelijk aangesloten bij een gezamenlijk, Boheems belijdenis (de Boheemse confessie). Maar dat ging niet zonder ook eigen posities op te geven en compromissen te sluiten.

Deze legalisering zou men als het verwezenlijken van een oude droom kunnen zien. Maar dat heeft ook geleid tot een identiteitscrisis binnen de Uniteit. Want het bleek dat de gemeenten van de Broeder-Uniteit in deze nieuwe vrijheid niet groeiden en bloeiden, maar minder belangrijk werden. De leden zagen niet meer de noodzaak om bij de Broeder-Uniteit te blijven en sloten zich bij andere reformatorische stromingen aan. De eigenaardigheid van de Uniteit en zo ook haar onderscheidende invloed en kritiek op de samenleving verdween. Al de hooggespannen verwachtingen, die de jongeren generatie priesters met het samengaan met andere protestantse kerken verbonden, zoals een beter sociale positie van de priesters, en meer invloed van de kerk op de samenleving, leken zich niet te vervullen.

Dat bracht sommige van de leiders tot de overtuiging, dat de tijd van vervolging en onderdrukking eigenlijk beter was voor de kerk. Want in het verleden was het geloof vuriger, de leer duidelijker en de kerk scherper op God gericht. Bij voorbeeld: na de Schmalkaldische oorlogen (1546-1547) in Duitsland begon de Rooms-Katholieke overheid ook in Bohemen de protestantse kerken en daarmee ook de Broeder-Uniteit in Bohemen en Moravië weer te onderdrukken. Toen schreef Senior Broeder Bartholomeüs Němčanský: 'Wij belijden dat deze vervolging zeer noodzakelijk was voor ons en voor onze gemeenten. We zijn al snel gretig en stijf geworden.'

Hoe langer hoe meer werd het meedoen aan de Boheemse belijdenis en het samengaan met andere reformatorische stromingen kritisch gezien. Comenius schreef in 1632, midden in de rampen van de Dertigjarige oorlog terugkijkend: 'Dus wij zelf werden onvruchtbaar... en anderen hadden geen reden om naar ons toe te komen omdat ze niet meer onder ons hadden gezien dan ergens anders. Zodat alleen al hierdoor, zelfs als er geen verleidingen en vijanden waren die de Uniteit probeerden te bederven, deze stilltjes zou moeten verdwijnen en gedooft zou moeten worden als een verbrande kaars'. Met andere woorden: al voor de Dertigjarige oorlog dreigde de Broeder-Uniteit ten onder te gaan en op te lossen in andere kerken.

Comenius noemt later ook enkele redenen waarom de Uniteit in de tijd van de legalisatie niet groeide en bloeide: De priesters waren niet in staat om echt een bijdrage aan de scholing en de culturele ontwikkeling van de mensen te leveren. Ze waren daarvoor niet opgeleid. De andere

reformatorische kerken waren een te sterke concurrentie. En de kerk was te arm en daarom niet attractief genoeg voor de toen moderne mensen.

Maar bij deze meer sociologische redenen komt ook nog een theologische. Wilden de Broeders zichzelf blijven, dan konden ze zich niet aanpassen aan de andere kerken en volop meedoen aan het maatschappelijke leven. Ze waren als tegenbeweging ontstaan en dat moesten ze ook blijven. In deze hadden ze meer gemeen met een beweging als de doopsgezinden dan met een kerk als de Calvinisten of Lutheranen.

Halama noemt als kenmerk van deze Broeder-Uniteit: ‘Een gemeenschap die niet in stand wordt gehouden door de gunst van de autoriteiten of door culturele inspanningen, maar door haar innerlijke orde die voortkomt uit het persoonlijke geloof.’ Wil de kerk weer belangrijk worden en vernieuwen, zo werd toen duidelijk, moet zij de volgende dingen vasthouden: het zelfbewustzijn als gemeenschap, de morele oprechtheid, de kerkelijke orde en de discipline.

Zo gezien was de Broeder-Uniteit geen kerk van een heel volk of van een meerderheid. Ze was daartoe geroepen om een minderheid te blijven en vanuit de marge te leven. Vandaaruit kon ze invloed uitoefenen en niet vanuit de positie van een gevestigde kerk midden in de samenleving.

De legalisering van de Broeder-Uniteit in het begin van de 17^e eeuw heeft zo tot een crisis in de kerk geleid. Met haar radicale standpunten en haar nadruk op de orde en de discipline van de gelovigen kon zij als een meerderheidskerk niet blijven bestaan. Om deze orde en discipline te handhaven zou zij gebruik moeten maken van de macht en geweld van de overheid. Ze zou dan andere principes, het principe van de geweldloosheid en de vrijheid van het geweten en de onafhankelijkheid van de wereldse macht moeten opgeven. Ze zou in een onoplosbaar dilemma terecht zijn gekomen.

Maar dan kwamen de politieke ontwikkelingen in Europa, die tot de catastrofe van de Witte Berg, de gruwelen van de Dertigjarige oorlog en zo ook tot de ondergang van de Broeder-Uniteit hebben geleid. Wij weten daarom niet of de Broeders zich hadden kunnen aansluiten bij de andere reformatorische stromingen zonder hun eigenheid te verliezen. De ‘identiteitscrisis’ is niet opgelost, maar vernietigt in de oorlog.

4. Samenvatting

Een samenvatting in zeven punten:

1. De Broeder-Uniteit heeft een duidelijk beeld gehad van hoe een christenen moet leven en hoe een christelijke samenleving eruit moet zien. Dit beeld was gevormd op basis van het Evangelie - en daar vooral de Bergrede. Dat bleef de maatstaf van de Broeders om te meten ‘wat het leven van de zonen van God zou moeten zijn en welke daden door Hem worden bevolen’. Dit evangelie bracht hen tot een besef van maatschappelijke verantwoordelijkheid. Ze bleven op afstand van de bestaande structuren van de maatschappij en stonden deze kritisch tegenover. Ze eisten voor zich godsdienstvrijheid op, maar konden deze vrijheid ook andere geloofsrichtingen toestaan. Dit was typisch voor de kerken van de Eerste reformatie.

2. Zo een geloof moet zich bewijzen in de manier van leven - in het gezin, in de keuze en de uitoefening van een beroep en in de deelname aan het maatschappelijk leven. Het stelde hoge eisen aan de gelovigen. Zo een geloof was alleen mogelijk in een gemeenschap van gelijke, bevrijde individuen. Deze vrijheid uit het geloof moest zich bewijzen in de alledaagse dingen: in het gezinnen en huishoudingen, in de werkplaats, in de gemeenschap, in het ambacht, in het kantoor en in het gebruik van alle dingen die nodig zijn voor het dagelijks leven. Het had ook gevolgen voor een samenleving, die rechtvaardiger moest zijn. De Broeders leefden 'op een manier die de grenzen van de gevestigde maatschappelijke ordes doorbreekt in naam van de naastenliefde.' (Halama)

3. De Broeders probeerden echter, om deze kritiek niet voor zich zelf te houden. Ze zagen de beperktheden (of zondigheid) van de mensen en de samenleving als een uitdaging, om de samenleving te veranderen. Ze wilden deelnemen aan het maatschappelijke leven om zo de samenleving van binnenuit te kunnen veranderen. Het koninkrijk van God moest zichtbaar worden in deze wereld. Deze openheid naar de wereld, die verbonden was met een zekere realisme over de menselijke mogelijkheden en beperktheden, behoeftte de Uniteit, om en afgesloten sekte te worden.

4. De Uniteit heeft daarin de dialoog met de grotere samenleving en met de andere kerkelijke stromingen altijd gezocht, vooral met de stromingen van de Tweede reformatie. Ze bracht dit maatschappijkritische element in deze dialoog in. Molnár zegt het zo: 'De theologie van de Tsjechische broeders, die haar wortels heeft in de Eerste reformatie, weigerde afscheid te nemen van de Tweede reformatie. In de theologie van de Uniteit spreken beide reformaties met elkaar en stemmen er samen mee in om te buigen voor de waarheid die Christus is. Dit definieert de eigenaardigheid van de theologie van de Broeders en het belang ervan voor de kerkgeschiedenis. En in deze taak kunnen we de stimulerende rol van de theologie van de Broeder-Uniteit voor onze tijd zien.'

5. Vooral in de laatste tijd van haar bestaan is deze kritische rol kleiner geworden. De verwachting van het koninkrijk van God, en zo ook de roep om deze verwachting tegenover en in de wereld te leven zijn minder prominent aanwezig geweest in de Uniteit. Het verlangen om deel te worden van de samenleving en volwaardig onderdeel te zijn van de maatschappij heeft het profetische klank in de verkondiging van de Uniteit laten verstommen. Er ontstond een spanning tussen de wil, om de wereld te veranderen en het verlangen om in de wereld mee te doen. Pas Comenius heeft, onder veranderde omstandigheden, de lijn van de oudere Broeder-Uniteit weer opgepakt en zich voor de hervorming van de samenleving ingezet. Hij deed dat vanuit de hoop op de komst van de Koning Jezus Christus.

6. De Uniteit heeft de meeste tijd van haar bestaan als vervolgd en onderdrukte kerk vanuit de marge van de samenleving geleefd. Ook Comenius formuleerde zijn ideeën over de verandering van de wereld vanuit een minderheidspositie als balling. Het gaat misschien te ver om te zeggen, dat vervolgingen onderdrukking noodzakelijk zijn voor een kerk om de profetische en kritische blik te bewaren en te blijven streven naar meer rechtvaardigheid en vernieuwing in deze wereld. Maar het helpt zeker niet als de kerk te vanzelfsprekend onderdeel wordt van de samenlevingen en een te comfortabele maatschappelijke positie inneemt.

7. De Broeder-Uniteit heeft lange tijd kunnen vasthouden, dat zij een voorbeeld wilde zijn van een beter, alternatieve christelijke samenleving. Ze heeft zo de boodschap van het Taboritische deel van de Hussieten bewaard en doorgegeven aan later generaties. Andere kerken hebben dit erfenis dan overgenomen en pas later in hun streven naar sociale gerechtigheid en verandering van maatschappelijke structuren in praktijk gebracht. De Uniteit had dit nog niet vermocht in de maat als zij dat zelf graag gewild had. Maar de broeders en zusters hebben wel voorbeelden geleverd van hoe een leven in de dienst van God eruit zou kunnen zien, dat recht doet aan de maatschappelijke verantwoordelijkheid van een christen in deze wereld, maar niet van deze wereld.

'De ontwikkeling van de sociale leer van de Broeders werd abrupt en met geweld beëindigd, maar de erfenis ervan is wellicht scherper en dringender geworden. De leer van de Broeders vormt een uniek hoofdstuk in het streven naar een maatschappelijk verantwoord model van het christelijk leven, bepaald door de profetische claim van Gods woord en gevoelig voor de noden van de naasten in hun dagelijks leven. Het is een uitzonderlijk fenomeen, niet alleen binnen het Tsjechische christendom, maar ook in de context van de Europese reformatie.' (Halama)

(samenvatting van een lezing van Jindřich Halama op de Predikantenconferentie van de ECP in 2007 onder de titel: "De crisis van de Boheemse Broeder-Uniteit in de jaren voorafgaande aan de Dertigjarige oorlog - of: Over het voordeel van onderdrukking" gemaakt door Stefan Bernhard)